

Тісна співпраця з батьками з метою генералізації навичок бажаної поведінки у всіх середовищах життєдіяльності Максима. Інформування їх про успіхи та труднощі, актуальні рекомендації.

Висновки. Інклюзивна компетентність педагогічних працівників вимагає від них володіння здатністю управляти складнокерованою поведінкою дітей, які мають соціоадаптаційні

труднощі. Зокрема, за кожним пунктом рекомендації для педагогів даного обстеження передбачається конкретна технологія позитивного поведінкового керівництва, якою має володіти сучасний освітянин.

Розроблення цих аспектів інклюзивної компетентності в прикладному ключі є **перспективою дослідження.**

Використані джерела

1. Буйняк М. Формуємо готовність вчителів до інклюзії. *Заступник директора школи*. 2016. № 8. С. 58–63.
2. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи : рішення колегії МОН України №10 від 27.10.2016 р. URL: <https://base.kristti.com.ua/?p=1129>
3. Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти. Постанова КМУ № 957 від 15.09.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text>
4. Keith C. Conners. Керівництво Conners-3. Вид. 3. / автори адаптації О. Орел, О. Кришовська. Київ : ТОВ «ОС Україна», 2017. 220 с.

УДК 376.091

Анжела МИКОЛАЙЧУК,
методист ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти ВШПО

Підтримка дітей з ООП в умовах війни засобами альтернативної та додаткової комунікації

Окреслено проблему використання засобів альтернативної і додаткової комунікації (АДК) із дітьми з особливими освітніми потребами (ООП) у стресових ситуаціях, зумовлених воєнними подіями в Україні; на прикладі життєвих ситуацій доведено думку, що засоби АДК сприяють психоемоційній підтримці дітей з ООП, допомагають у спілкуванні, подоланні стресу та адаптації до нових умов життя.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами (ООП), засоби альтернативної і додаткової комунікації (АДК), війна, тривожність, підтримка, надзвичайні ситуації.

Anzhela Mykolaichuk. Supporting Children with SEN Through Alternative and Additional Communication in Wartime.

The problem of using means of alternative and additional communication (AAC) with children with special educational needs (SEN) in stressful situations caused by war events in Ukraine is

outlined in the article. On the example of life situations, the opinion that AAC means contribute to the psycho-emotional support of children with SEN, help in communication, overcoming stress and adaptation to new living conditions is proven.

Keywords: children with special educational needs (SEN), means of alternative and additional communication (AAC), war, anxiety, support, emergency situations.

Постановка проблеми. Воєнні дії в Україні, викликані вторгненням росії, призвели до значних потрясінь, змінили життя усіх українців. Перед вітчизняними закладами освіти постало сповнене труднощів завдання: організувати освітній процес в умовах впливу травматичних подій та небезпеки,

нових міграційних реалій, різних матеріально-технічних проблем.

Звісно, діти є уразливою категорією, яка потерпає від війни, дистанційного навчання, відключень світла, звуків повітряних тривог, вибухів, незнайомого простору, нових обставин тощо. Дуже гостро реагують

на виклики війни і від цього страждають діти з особливими освітніми потребами (ООП). Це стосується доступу до укриттів, погіршення психоемоційного стану, підвищення страху, тривожності, нерозуміння подій, відсутності корекційно-розвиткових послуг, втрат уже здобутих навичок та інших проблем. Зазначимо, що всі діти потребують посиленої підтримки, насамперед емоційної, але діти з ООП – особливо.

У таких реаліях використання засобів альтернативної та додаткової комунікації (АДК) стає все більш актуальним, оскільки: зростає кількість осіб із важкими порушеннями мовлення; з'являються нові технології, які роблять АДК більш доступними та ефективними; зростає розуміння того, що АДК є важливим інструментом для забезпечення інклюзивності, доступності, підтримки.

Виклад основних матеріалів. Результатами наукових пошуків останніх років у галузі використання АДК стали дослідження українських учених: у корекційно-розвитковій роботі з дітьми з тяжкими порушеннями мовлення (І. Мартиненко, І. Марченко, А. Сімко, Г. Усатенко, М. Чайка, М. Шеремет та ін.), з інтелектуальними порушеннями (Н. Кравець, І. Омельянович, А. Савицький, М. Чайка, В. Шорохова та ін.), з розладом аутистичного спектра (РАС) (Є. Козир, Г. Лопатіна, А. Хворова, Ю. Товкес), у роботі з дітьми-інвалідами (Т. Єжова, О. Літвінова та ін.). Українські та зарубіжні науковці наголошують, що ефективно спілкування з дитиною під час сильнодіючого стресового фактору часто унеможливується через емоційні переживання як батьків, так і самої дитини. Особливого значення це набуває в умовах небезпеки і загрози життю. Діти раннього віку з порушеннями мовленнєвої та/або комунікативної функції відчують труднощі у повсякденному спілкуванні (Bihler L. M., Buchmüller T., Busch J., Diers K., Dunst C. J., Humphries T., Lembcke, H., Leyendecker, B., Raab M., Roper, N., Trivette C. M.) [3].

Сьогодні трагічні події: виснажливі переїзди, вибухи та сирени, бомбосховища і багато страхів – це все негативно впливає на психоемоційний стан як дітей, так і дорослих. Через особливості розвитку діти з ООП не завжди можуть сприйняти те, що їм розповідають, і не усвідомлюють, що відбувається. Це підвищує їхню тривожність, вони не розуміють, куди і чому батьки, діти класу і вчитель біжать разом із ними. Не можуть осягнути, чому мама часто стривожена або плаче. Через нерозуміння подій у них може посилюватися небажана поведінка, страх та тривоги, самоагресія (коли дитина завдає собі шкоди, наприклад, б'є чи обзиває себе) або агресія до людей навколо. Для уникнення чи зменшення усіх перелічених проявів у взаємодії з дітьми із труднощами розвитку фахівці рекомендують застосовувати засоби допоміжної й альтернативної комунікації.

Зазначимо, що на сучасному етапі впровадження засобів АДК в освітньому процесі здійснюється відповідно до листа МОН України «Про методичні

рекомендації „Використання методів альтернативної та додаткової комунікації у закладах освіти”» (від 09.09.2022 р.) [6].

Оскільки для дітей з ООП часто характерними є проблемна поведінка і відсутність навичок саморегуляції, то з метою врегулювання поведінки та емоційного стану потрібно провести чималу підготовчу роботу фахівцям, педагогам та батькам. Наприклад, візуальний розклад допоможе послідовно структурувати якусь подію, день, заняття, завдання за допомогою фотографій, піктограм, кольорових схематичних зображень (PSC), системи обміну картками PECS. На фотографіях, картинках мають бути зображені лиця, предмети, знайомі дитині. Важливо, щоб вони були візуально виразними та динамічними (щоб дитина могла їх переміщати). Слова мають бути написані чітким збільшеним шрифтом.

Графічні символи – один із найбільш використовуваних видів АДК. Вони є візуальною підтримкою, яка допомагає особам із труднощами соціоадаптації, спілкування, поведінки та навчання досягти психоемоційного заспокоєння, передбачуваності, кращого розуміння надзвичайних ситуацій.

Порозуміння за допомогою АДК – це процес, який складається з таких етапів: вибір засобів АДК, налаштування та навчання, подальше спостереження та вдосконалення. Дуже важливо визначити, яким методом найкраще спілкуватися із дитиною: мімікою та жестами, картинками чи окремими звуками, показувати реальні предмети.

У буклеті, створеному за підтримки Дитячого фонду ЮНІСЕФ, «АДК: як пояснити дитині з труднощами розвитку, що відбувається», фахівці рекомендують скласти перелік того, що потрібно пояснити дитині, з чим зараз є найбільші труднощі. Важливо дібрати спосіб пояснення з тих засобів, які найбільше підходять дитині. Наприклад:

- придумати гру, в якій іграшки чи інші предмети символізуватимуть укриття та людей, які мають туди спуститися;

- зобразити або відтворити на плеєрі звук сирени та програти з цими предметами сценарій дій: як після сигналу тривоги спуститися в укриття, що там робити і коли можна повертатися додому;

- замість іграшок можна використовувати фотографії чи зображення предметів. Потрібно підготувати фотографії або зображення укриття, людей тощо. В ігровій формі необхідно навчити дитину відтворювати послідовність дій після сирени.

Наступні дії полягають у спостереженні, як таке спілкування сприяє кращому розумінню дитиною ситуації, чи поліпшується її самоорганізація, чи зменшується її тривога. За необхідності треба вносити зміни та пробувати інші методи. Якщо ж дитина достатньо самостійна, важливо проговорити, що робити у критичній ситуації, якщо дорослого немає поряд. Необхідно практикувати використання АДК щодня та в різних контекстах, щоб в критичній ситуації швидко пояснити дитині, що відбувається і які мають бути дії.

Фахівці акцентують увагу на тому, що від емоційного стану педагогів, батьків, опікунів чи будь-кого, хто знаходиться коло дитини, залежить її емоційний стан. Тому в першу чергу потрібно дорослому подбати про себе.

Важливо враховувати, що рівень обробки інформації дітей з ООП та швидкість реакцій можуть бути іншими, відмінними від загальної кількості дітей, зокрема, через особливості когнітивних функцій та емоційних процесів обробки інформації, сенсорні та моторні обмеження, складнощі з руховою сферою, відмінності в обсягах уваги та концентрації тощо.

Діти з ООП можуть відчувати труднощі у розумінні значення подій та сприйманні інформації про обставини, в яких знаходяться, особливо якщо ці обставини швидко змінюються та викликають сильну тривогу. Як наслідок – психологічна травма, непередбачувані реакції, непрогнозована поведінка, істерика, що може бути небезпечним для життя в умовах негайного реагування на надзвичайні ситуації.

У процесі набуття навичок безпечної поведінки та реагування на надзвичайні ситуації для дітей з ООП потрібно використовувати більше матеріалів, які можна побачити, відчути, почути (піктограми, візуальні та рельєфні значки, картки, звукові підказки тощо), корисним буде використовувати більше повторень, варто враховувати індивідуальний темп тренувань.

У листі МОН «Про методичні рекомендації „Безпечне освітнє середовище: надання індивідуальної підтримки учням з особливими освітніми потребами під час підготовки до реагування на надзвичайні ситуації”» (№ 1/114479-23 від 03.08.2023) акцентується: «Тренування є одним з найважливіших способів підготовки до реагування на надзвичайні ситуації, як в контексті фізичної безпеки, так і психологічної» [8].

Відповідно до вищезазначеного листа, звична стереотипна поведінка та організація життя, як вдома, так і в закладі освіти, дає дитині з розладами аутистичного спектра ілюзію стабільності та передбачуваності, а все, що виходить за межі цього, – призводить до стресу та непередбачуваних поведінкових реакцій, таких як: емоційний сплеск, істеричні прояви, різкі агресивні рухи тощо. Будь-яка зміна розпорядку дня може створити привід для додаткового емоційного стресу. Тому таким учням можна допомогти зрозуміти поведінку навколишніх людей та ситуацію, яку вони бачать, але не розуміють, за допомогою заздалегідь опрацьованих під час тренувань «соціальних історій», у тому числі у вигляді візуалізацій.

Також діти з інтелектуальними труднощами не завжди розуміють події, які відбуваються незаплановано, та/або свої реакції на ці події. Як правило, такі діти реагують на подію на основі реакції навколишніх дорослих і однолітків та значно менше покладаються на слова та пояснення, які отримують. Отже, перше, що має зробити тут педагог, – контролювати власні реакції, які в будь-якому разі «зчитує» дитина. Візуальні

інструкції, алгоритми дій, пояснення й інші комунікаційні дії мають бути простими та конкретними. Для пояснення подій рекомендується використовувати піктограми, малюнки та інші доступні засоби візуалізації [8].

До прикладу, типовими для дітей із труднощами в навчанні є обмежені навички справлятися зі стресовими ситуаціями в щоденному побуті. У тих дітей, які і в звичайних обставинах мають ознаки тривожності, такі як смоктання пальця, обгризання нігтів, циклічне ходіння (по колу чи іншій траєкторії) тощо, також можуть проявлятися сильніші прояви цих реакцій та симптоми замкнутості, збудження, безпорадності, відчаю. Загострена небезпека також полягає в підвищенні руйнівності та непередбачуваної поведінки, більш концентрованої агресії, сильнішої її інтенсивності. Для подолання та управління цими проявами педагогам знадобиться організація багаторазових рутинних тренувань за допомогою засобів АДК (візуальні алгоритми дій, історії, картки, постери, правила тощо), які стануть для дитини звичними, «напрацьованими» та не будуть викликати небажаних реакцій.

Коли педагог надає пояснення дитині зі сенсорними порушеннями, важливо бути чесним, але спокійним. Як і всім іншим дітям, учням із сенсорними порушеннями важливо точно знати, що вони в безпеці та будуть захищені, розуміти, що дорослі поруч з ними та будуть піклуватися про них в будь-якій ситуації. Важливо заздалегідь поговорити про те, як їм знайти укриття та якими допоміжними засобами АДК вони можуть скористатися, якщо виникне така потреба [8].

Звісно, що діти з порушеннями зору не можуть реагувати на зовнішні орієнтири та візуальні підказки. Тому важливо пам'ятати, що інтонація голосу та його інтенсивність будуть джерелом знань дитини про навколишній світ та ситуацію, яка відбувається навколо, і реагувати на неї дитина буде адекватно не до обставин, а до тієї інформації, яку педагоги передали вербально. Треба переконатися, що дитина зрозуміла правильно – додати впевненості їй та відповісти на всі її питання, пов'язані з реагуванням на надзвичайну ситуацію і заздалегідь практикувати орієнтування та її рух під час тренувань.

Діти з порушеннями слуху будуть мати складнощі в розумінні мовлення дорослого під час подій, які вимагають негайного реагування. Через обмеження знання термінів, пов'язаних з війною та надзвичайними подіями, слова для розмови педагогу треба вибирати конкретні та ті, які мають візуальне підкріплення (використання малюнків / схем, візуальних історій). При тренуваннях реагування на надзвичайні обставини варто враховувати цей факт та вивчити спеціальні слова, жести, знаки, які можуть знадобитися.

Потрібно повідомити заздалегідь дітям, що в будь-якій ситуації поруч є дорослий, який подбає про них і надасть їм необхідну підтримку [8].

У рамках проекту, що став можливим завдяки дофінансуванню Міжнародного фонду «Відродження» на сайті «ДивоГра», безкоштовно можна завантажити

постери з піктограмами про безпеку під час війни та «Як повідомити, якщо болить, коли не можеш говорити...» [1].

Ще у 2021 році з'явився перший у світі українськомовний додаток «Digital Inclusion» з піктограмами для спілкування. Він допомагає в альтернативній і додатковій комунікації, зокрема, із дітьми з аутизмом, розвиває мовлення та сприяє налагодженню взаємодії [5]. Досвід показує, що не всі педагоги поінформовані про можливості використання мобільного додатка.

За даними Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), через збройну агресію проти України, починаючи з 24 лютого 2022 року, змінили місце свого проживання 4,8 мільйона українських дітей, з них: переселилися в межах України 2,5 мільйона, інші виїхали за кордон (більшість – шкільного віку) [7]. Вони опинилися в різних країнах, де навчання відбувається мовами національного спілкування. Постала проблема навчання, не знаючи мови країни, що їх прихистила. Щоб пришвидшити адаптацію українських школярів до навчання в школах країн-членів, ЄС розробив практичний посібник із піктограмами, щоб подолати мовні бар'єри та перші труднощі у спілкуванні. Буклет доступний українською та всіма мовами держав ЄС [4].

Безумовно, засоби АДК допомагають дітям та дорослим адаптуватися в іншомовному середовищі. Як приклад – мати з дитиною 5 років, яка не мала порушень розвитку, була евакуйована до Польщі. Дитина почала відвідувати польський дитячий садок, але, не розуміючи польської мови, не могла повідомити вихователю та іншим дітям в групі про свої потреби. Також хлопчик не розумів зміст повідомлень, з якими зверталися до нього. Допомогло використання графічних символів для спілкування.

Численні історії користувачів АДК, батьків дітей-користувачів, фахівців свідчать, що в різних ситуаціях під час війни АДК є суттєвою допомогою. Для дітей, які мають складнощі з вербальною комунікацією, важливо мати можливість розуміти та ділитися своїми емоціями. Наприклад: «Вова, 8 років, який використовує для спілкування роздруковану матрицю з алфавітом, зміг написати мамі: „Мамо, мені страшно“»; «Аня (3 роки), користується засобами АДК з 2,5 років, і це допомагає їй розуміти та дотримуватися правил під час повітряної тривоги. Вперше почувши повітряну тривогу, Аня почала

хаотично рухатись по квартирі, затуляла обличчя і вуха руками – батьки зрозуміли, що така поведінка була пов'язана з підвищенням рівня тривоги в дитини. У батьків виникла потреба пояснити правила поведінки під час повітряної тривоги, що це взагалі таке, – тобто до лексики додалися нові значення: *повітряна тривога, укриття, вибухи, сирена, безпека*. Батьки почали використовувати соціальну історію про небезпеку. За допомогою графічних символів пояснювали, що потрібно робити під час сирени. Соціальну історію демонстрували дитині до того як пролунає сирена та під час повітряної тривоги, аби покроково йти за соціальною історією. Тепер Аня чітко знає, як себе вести під час тривоги, і використання соціальної історії вже не потрібно. Прояви небажаної поведінки зменшилися».

З перших днів війни багато мешканців України були евакуйовані до інших областей або за кордон. В м. Одеса було організовано евакуацію групи осіб, які мали порушення слуху та користувались жестовою мовою для спілкування. Виявилось, що вони не були знайомі з правилами поведінки на пунктах пропуску на кордоні. Подолати цю складність їм допомогло використання комунікативних дощок із графічними символами. Використання графічних символів разом із жестовою мовою сприяло і при спілкуванні з людьми в іншій країні.

Висновки. Отже, в контексті проблемних ситуацій важливо знати, що дітям для кращого розуміння ситуацій потрібно більше тренувань, часу, підтримки, настанов. «Треба пам'ятати, що діти з особливими освітніми потребами дуже чутливі до невербальних повідомлень від дорослих та оточуючих людей, особливо інтонацій та виразу обличчя» [8]. Тому педагогічні працівники мають пильно слідкувати за власною реакцією, щоб ефективно заспокоїти дітей та надавати їм належний приклад для наслідування, використовуючи для кращого розуміння ситуацій засоби АДК.

Безумовно, використання АДК від час воєнних дій надає можливість підтримати людину, яка не використовує у своєму спілкуванні вербальне мовлення. Поповнення словника АДК новими символами, соціальні історії та візуальний розклад, візуальні алгоритми дій, тематичні комунікативні таблиці, постери тощо допомагають у спілкуванні, подоланні стресу та адаптації до нових умов життя.

Використані джерела

1. Альтернативна і додаткова комунікація в Україні. *Війна в Україні. Постери українською*. URL: <https://aac.org.ua/posters/>
2. Буклет із піктограмами допоможе українським школярам у ЄС подолати мовні бар'єри. URL: <https://mon.gov.ua/news/buklet-iz-piktogramami-dopomozhe-ukrainskim-shkolyaram-u-es-podolati-movni-bareri>
3. Використання альтернативної і додаткової комунікації в ранньому втручанні в умовах надзвичайної ситуації / О. В. Кривоногова, І. М. Орленко, Д. О. Паламарчук, М. С. Чайка. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/5_2022/12.pdf
4. ЄС розробив посібник для українських школярів, щоб подолати мовні бар'єри. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3480773-es-rozrobiv-posibnik-dla-ukrainskih-skolariv-sob-podolati-movni-bareri.html>
5. Інклюзія під час війни: як підтримати дітей з особливими потребами? URL: <https://osvita.ua/school/method/87002/>
6. Методичні рекомендації «Використання методів альтернативної та додаткової комунікації у закладах освіти» : за станом на 09.09.2022 р. : відповідає офіц. тексту. Київ : 2022. 14 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2022/09/14/List-4.2373-22-09.09.2022-Pro.metod.rekom.14.09.2022.pdf>
7. Права дітей. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/dity-viiny>
8. Про методичні рекомендації «Безпечне освітнє середовище: надання індивідуальної підтримки учням з особливими освітніми потребами під час підготовки до реагування на надзвичайні ситуації». Лист МОН № 1/114479-23 від 03.08.2023. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/inkluzyvne-navchannya/2023/08/04/Lyst.MON-1.114479-23.vid.03.08.2023-1.pdf>